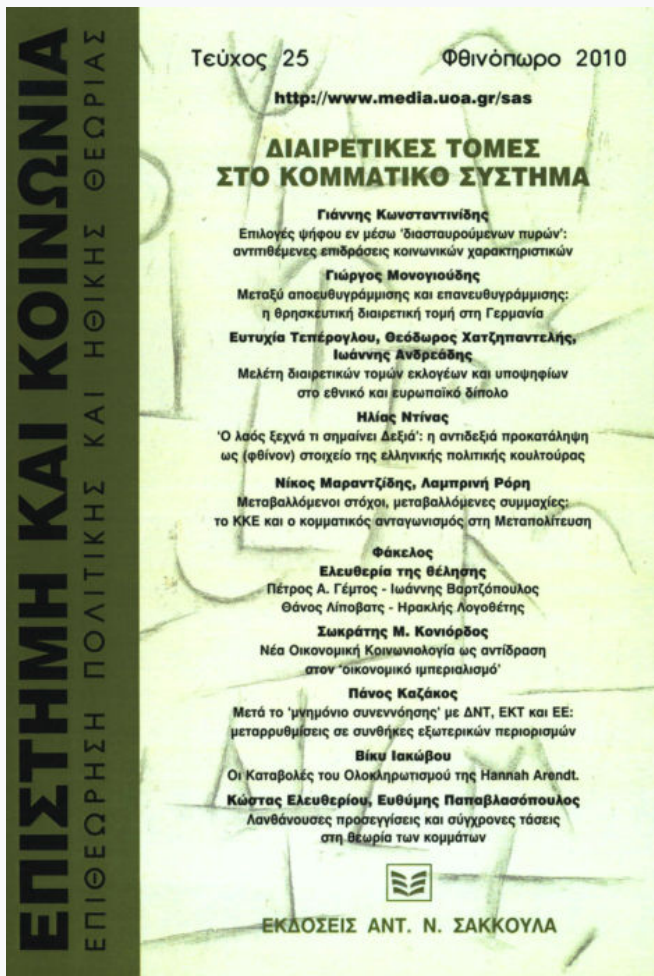

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 25 (2010)

Διαιρετικές τομές στο κομματικό σύστημα

Ελευθερία της βούλησης και κοινωνικές επιστήμες

Πέτρος Α. Γέμτος

doi: [10.12681/sas.791](https://doi.org/10.12681/sas.791)

Copyright © 2015, Πέτρος Α. Γέμτος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Γέμτος Π. Α. (2015). Ελευθερία της βούλησης και κοινωνικές επιστήμες. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 25, 125–133. <https://doi.org/10.12681/sas.791>

Ελευθερία της βούλησης και κοινωνικές επιστήμες

Πέτρος Α. Γέμτος*

Το ερώτημα εάν ο άνθρωπος είναι ελεύθερος στις επιλογές του ή υπακούει σε εξωτερικές δυνάμεις και φυσικές νομοτέλειες, είναι από τα πρώτα που έθεσε ο homo sapiens, όταν άρχισε να στοχάζεται και να απορεί για την παρουσία του στον κόσμο. Μέχρι σήμερα, η απορία παραμένει και οι λύσεις που προσφέρονται μπορεί να έχουν μεγάλες επιπτώσεις στην ανθρώπινη ύπαρξη. Τα θεμέλια της νομικής και ηθικής ευθύνης, οι θεσμικές προϋποθέσεις ειρηνικής κοινωνικής συνύπαρξης φαίνεται να καταρρέουν, αν οι άνθρωποι δεν έχουν δυνατότητα ικανοποίησης αυτόνομων προτιμήσεων και διαμόρφωσης προσωπικών σχεδίων ζωής. Το ερώτημα ωστόσο πρέπει να βρει απάντηση, ανεξάρτητα από τις επιπτώσεις του στην ανθρώπινη ζωή. Πραγματιστικές προσεγγίσεις που ταυτίζουν αλήθεια με ωφελιμότητα (στο ερώτημα π.χ. της ύπαρξης του θεού ο W. James προσπαθούσε να δώσει απάντηση βασιζόμενος στις συνέπειες που είχε η μια ή η άλλη λύση στην ανθρώπινη ευτυχία) δεν είναι δυνατό να γίνουν δεκτές. Η ανθρώπινη υπερηφάνεια και αξιοπρέπεια απαιτούν πλήρη και αληθινή γνώση του κόσμου, ακόμα και αν οι συνέπειες είναι καταστροφικές για το ανθρώπινο είδος.

Στο πρώτο μέρος της μελέτης γίνεται παρουσίαση και κριτική ανάλυση των σύγχρονων προσεγγίσεων στο πρόβλημα της ελευθερίας της ανθρώπινης βούλησης. Στο δεύτερο μέρος εφαρμόζονται τα πορίσματα της γενικής συζήτησης στη μεθοδολογική θεμελίωση και διαμόρφωση των εμπειρικών και των κανονιστικών κοινωνικών επιστημών.

A. Το πρόβλημα της ελευθερίας της ανθρώπινης βούλησης

Η απάντηση στο ερώτημα της ανθρώπινης ελευθερίας μπορεί να δοθεί μόνο από τις επιστήμες, όπως είναι μεθοδολογικά διαμορφωμένες σε κριτικά φιλοσοφικά θεμέλια. Γενικότερα αποδεκτή είναι σήμερα η θέση ότι η φιλοσοφία δεν προσφέρει πρωτογενή γνώση αλλά στηρίζεται στα πορίσματα των επιστημών για να διαμορφώσει μια γενική ορθολογική κοσμοεικόνα.¹ Σε σύγχρονη θεώρηση, η

* Ομότιμος Καθηγητής Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου, πρώην Πρύτανης <rgemtos@phs.uoa.gr>

ελευθερία της βούλησης οδηγεί στο ερώτημα: πώς είναι δυνατό σε έναν ντετερμινιστικά διαμορφωμένο κόσμο, όπου τα φαινόμενα καθορίζονται μονοσήμαντα από χρονικά προηγούμενες αιτίες, να υπάρχουν ελεύθερες ανθρώπινες επιλογές που δεν υπακούουν στους νόμους της φύσης; Οι απαντήσεις κινήθηκαν αρχικά στα πλαίσια θειστικών ερμηνειών της πραγματικότητας² ή φιλοσοφικών αντιλήψεων που δέχονταν δογματικά την πνευματική φύση ή μια πνευματική αρχή του κόσμου. Η άμεση μάλιστα συνείδηση ελευθερίας που έχει κάθε άνθρωπος θεωρήθηκε συχνά επαρκής απόδειξη της αλήθειας των προσεγγίσεων αυτών. Η επιστημονική επανάσταση, με τη δημιουργία μιας εμπειρικά ελεγχόμενης αυστηρής γνώσης του κόσμου, έφερε μια ισχυρή αμφισβήτηση της ελευθερίας της βούλησης που οδήγησε και σε ακραίες θέσεις. Προσπάθειες συμβιβασμού ντετερμινισμού και ελευθερίας βούλησης έδειξαν ότι η φυσική αιτιότητα είναι αναγκαία προϋπόθεση πραγματοποίησης των πράξεων που έχουν επιλεγεί (ελευθερία της πράξης), αλλά και ότι επίσης είναι αδύνατο να ενταχθεί η άμεσα βιωμένη δυνατότητα να πράττουμε και αλλιώς (ελευθερία της βούλησης) σε ένα σχήμα καθολικού ντετερμινισμού. Καθολικός φυσικός ντετερμινισμός είναι συμβατός προς την ελευθερία πράξης [compatibilism] που προϋποθέτει αιτιότητα μεταξύ απόφασης και πράξης καθώς και μεταξύ πράξης και επιδιωκόμενων σκοπών, αλλά είναι ασύμβατος προς την ελευθερία βούλησης που προϋποθέτει γνήσια δυνατότητα 'άλλως πράττειν'. Εν τω μεταξύ, η πρόοδος της κβαντομηχανικής κλόνησε την εικόνα μιας αιτιοκρατικά-μηχανιστικά διαρθρωμένης πραγματικότητας: με την απόρριψη της υπόθεσης των κρυμμένων μεταβλητών αναδείχθηκε ένας στοχαστικά δομημένος μικρόκοσμος με τυχαίες κατανομές των βασικών του στοιχείων. Η αρχική ωστόσο εντύπωση ότι, με αυτόν τον τρόπο, η ανθρώπινη ελευθερία μπορούσε να λάβει επιστημονική θεμελίωση αποδείχθηκε ανεδαφική, αφού η ελευθερία της βούλησης συνεπάγεται συνειδητές και ελεγχόμενες (όχι τυχαίες) πραξιακές επιλογές. Ιντετερμινισμός με βάση την τυχαιότητα και τη (μη αναγώγιμη) πιθανολογική διάρθρωση των επιστημονικών υποθέσεων δεν στηρίζει την ανθρώπινη ελευθερία ως επιλεκτική απόφαση μεταξύ εναλλακτικών δυνατοτήτων.

Στη σύγχρονη συζήτηση υποστηρίζεται σοβαρά από πολλούς μια θέση καθολικού ντετερμινισμού που αφήνει περιθώρια μόνο σε 'ελεύθερες' επιλογές με βάση δεδομένες, εξωγενώς καθορισμένες, προτιμήσεις. Εντυπωσιακά είναι τα πειράματα του αμερικανού ερευνητή του εγκεφάλου Benjamin Libet, κατά τη δεκαετία του 1980. Ο σημαντικό αυτός επιστήμονας ζήτησε από πρόσωπα που αποφάσισαν να κάνουν μια κίνηση του χεριού τους να δηλώσουν τον ακριβή χρόνο (με βάση έναν μετρητή που είχαν στη διάθεσή τους) της σχετικής απόφασης. Χρησιμοποιώντας ένα ηλεκτροεγκεφαλογράφημα [EEG], μέτρησε την ηλεκτρική δραστηριότητα του εγκεφάλου (το δυναμικό ετοιμότητας, όπως το ονόμασε) που

προηγήθηκε όχι μόνο της κίνησης του χεριού αλλά και της απόφασης να γίνει αυτή η κίνηση. Το συμπέρασμα στο οποίο κατέληξε ήταν ότι ο εγκέφαλος είναι βιολογικά ενεργός προτού ο άνθρωπος λάβει συνειδητή απόφαση. Η κριτική που ασκήθηκε στη δομή, τη διάταξη και τα αποτελέσματα του πειράματος επισήμανε τον περιορισμό του σε απλές επιλογές και όχι στις σύνθετες ορθολογικές και συγκινησιακές αποφάσεις (βλ. Kröber 2004: 108) αλλά και την αναφορά σε μια έννοια βουλητικής ελευθερίας που προϋποθέτει έλεγχο των βιολογικών διεργασιών του εγκεφάλου από ψυχοπνευματικά φαινόμενα (πρβλ. Singer 2004: 49). Νευρωνικές διαδικασίες υπακούουν σε βιοχημικούς νόμους (σε κάθε σκέψη μας αντιστοιχούν εγκεφαλικές λειτουργίες), αλλά το software κάθε εγκεφάλου δεν ταυτίζεται με τη βιολογική ή ηλεκτρονική του βάση. Όπως παρατηρούν οι Pauen και Roth (2008: 125), ένας νευροβιολόγος δεν βρίσκει στον εγκέφαλο ορθολογικές σκέψεις, ακριβώς όπως και ένας ειδικός στους ηλεκτρονικούς υπολογιστές βλέπει με το μικροσκόπιο σε ένα ηλεκτρονικό εγκέφαλο μόνο μαγνητισμένα σωματίδια σιδήρου και όχι τα κείμενα, τις εικόνες ή τη μουσική που έχουν αποθηκευθεί. Παιρνοντας ως άτομα αποφάσεις δεν έχουμε γνώση αλλά ούτε και ελέγχουμε τις νευρωνικές διαδικασίες του εγκεφάλου μας. Γενικότερα, ελευθερία αποφάσεων δεν σημαίνει ανυπαρξία εξωτερικών και εσωτερικών επιρροών, αλλά καταναγκασμών που εξαφανίζουν τη δυνατότητα να πράξει κανείς αλλιώς.³

Συνεχώς πληθαίνουν σήμερα οι ενδείξεις ότι η ανθρώπινη βουλητική ελευθερία πρέπει να εκληφθεί ως *μορφή αυτοπροσδιορισμού*. Ο homo sapiens, προϋόν μακροχρόνιας βιολογικής εξέλιξης, έχει αποκτήσει σύνθετο ψυχοβιολογικό εξοπλισμό που του επιτρέπει να θέτει πρωτογενείς αιτίες [causa sui] και να ενεργοποιεί μηχανισμούς που οδηγούν σε επιθυμητά αποτελέσματα. Κέντρο και φορέας αυτοπροσδιορισμού δεν είναι βιοχημικές διεργασίες σε επίπεδο ατόμων, μορίων και κυττάρων, αλλά ψυχοπνευματικά φαινόμενα που έχουν επαρκή ανεξαρτησία από εξωτερικές επιδράσεις αλλά και από έλεγχο εσωτερικών φυσικοχημικών δομών, ώστε να θέτουν μη αναγώγιμες αιτίες ως ενσυνείδητες επιλογές μεταξύ εναλλακτικών δυνατοτήτων. Από τη στιγμή που οι εγκέφαλοι αποκτούν μεγάλη πολυπλοκότητα, η φύση δημιουργεί με το πνεύμα ένα αναδόμενο φαινόμενο (Bunge 1984) που, χωρίς να αποσπάται από τον εγκέφαλο, έχει σημαντική αυτονομία. Προς την ίδια κατεύθυνση και η συμβολή των Popper και Eccles (1981): ο φυσικός κόσμος δεν είναι αιτιακά κλειστός, αλλά φυσικά και πνευματικά φαινόμενα αλληλεπιδρούν σε πολλά επίπεδα, ιδιαίτερα με τη δημιουργία του τρίτου κόσμου του αντικειμενικού πνεύματος (πρβλ. και Penrose 1995). Εναντίον του ακραίου αναγωγισμού κινείται και ο ανώμαλος μονισμός του Davidson (1997) που στηρίζει την 'ανώμαλη' αυτονομία των πνευματικών φαινομένων στην πολύπλοκη ολιστική τους δομή και διασύνδεση. Σε μια γενικότερη θεώρηση, η βου-

λητική ικανότητα του ανθρώπου μπορεί να εκληφθεί ως *μορφή αιτιακού καθορισμού* και να υπαχθεί σε μια ευρύτερη έννοια αιτιότητας η οποία περιλαμβάνει την ετεροαιτιότητα [causa efficiens] που καλύπτει το μεγαλύτερο μέρος του κόσμου (αν σε αυτή συμπεριληφθεί και η στοχαστική αιτιότητα) και την αυτοαιτιότητα η οποία χαρακτηρίζει έλλογα όντα του τύπου του homo sapiens. Μονιστικές αναγωγιστικές θεωρίες στη σχέση 'σώματος-ψυχής' υποβαθμίζουν ή εξαφανίζουν την ιδιαιτερότητα των ψυχοπνευματικών φαινομένων τα οποία αποτελούν προϊόντα του βιολογικά και εξελικτικά σύνθετου homo sapiens και, επομένως, στοιχεία του κόσμου (αν και δεν μπορούν να περιγραφούν σε όρους της φυσικής επιστήμης). Ως μορφή αυτοπροσδιορισμού, η ελευθερία βούλησης δεν στηρίζεται σε ηλεκτροχημικές διεργασίες ατόμων, μορίων και κυττάρων του εγκεφάλου, αλλά σε ψυχικά φαινόμενα τα οποία, επειδή διαθέτουν επαρκή ανεξαρτησία από εξωτερικές επιδράσεις και επαρκή έλεγχο των φυσικοχημικών διεργασιών, επιτρέπουν πρωτογενείς αιτίες με ενσυνείδητες επιλογές μεταξύ εναλλακτικών δυνατοτήτων. Σε αυτή την περίπτωση μπορεί να γίνει λόγος για νοητική αιτιότητα. Λόγοι ή κίνητρα δράσης είναι αιτίες που σε μέσο (ομαδοποιημένο) επίπεδο εξηγούν ανθρώπινη κοινωνική συμπεριφορά.

Η συμβολή της κλινικής ψυχιατρικής στο πρόβλημα της ελευθερίας της βούλησης είναι περιορισμένη, αφού αναφορά στη βούληση γίνεται συνήθως κατά τη διερεύνηση και θεραπεία ψυχοπαθολογικών καταστάσεων. Η κλινική μέθοδος καθορίζεται από τη σύγκλιση θεωρήσεων διαφόρων επιπέδων (βιοχημικών, ψυχοβιολογικών, ψυχοδυναμικών, κοινωνικών) της ανθρώπινης ύπαρξης.

Η πρόοδος στην έρευνα του εγκεφάλου επιτρέπει την καλύτερη κατανόηση των συσχετίσεων βιοχημικών και ψυχικών φαινομένων, χωρίς όμως να έχει ακόμα εντοπισθεί η μορφή και η φορά της μεταξύ τους αιτιακής σχέσης.

B. Η ελευθερία της βούλησης στη μεθοδολογία των κοινωνικών επιστημών

Ελευθερία επιλογών ως καθοριστικό συστατικό του κοινωνικού ανθρώπου είναι σιωπηρή προϋπόθεση των θεωρητικών προσεγγίσεων των κοινωνικών επιστημών. Η ελευθερία πράξεων περιορίζεται και οριοθετείται με κοινωνικούς θεσμούς που είναι και προϋπόθεση της ελευθερίας όλων. Στις δεοντολογικές κοινωνικές επιστήμες η ελευθερία είναι κεντρική αξία με πανανθρώπινη αναφορά και εγκυρότητα που προσφέρει σημαντικά κριτήρια αξιολόγησης κοινωνικών κανόνων και θεσμών.

B.1. Εμπειρικές (πραγματολογικές) κοινωνικές επιστήμες

Σκοπός των κοινωνικών επιστημών αναλυτικού τύπου⁴ είναι η εξήγηση και πρόβλεψη των κοινωνικών φαινομένων με την κατασκευή και τον λογικό και εμπειρικό έλεγχο υποθέσεων και θεωριών. Στις σύγχρονες κοινωνικές επιστήμες (παρά κάποιες ακραίες θέσεις βιολογικού αναγωγισμού, πρβλ. κοινωνιοβιολογία) κυριαρχούν τα εξηγητικά μοντέλα της οικονομικής, ιδιαίτερα ως βάση μια γενικής θεωρίας θεσμών, που στηρίζονται στην υπόθεση του homo economicus, του ανθρώπου που τυπικά επιλέγει ορθολογικά μεταξύ εναλλακτικών δυνατοτήτων,⁵ ενώ παρόμοια υπόθεση (με θετική αξιολόγηση της αυτονομίας και της ευημερίας των ατομικών μονάδων) υπάρχει στη βάση των δεοντολογικών (βλ. παρακάτω) θεωρητικών σχημάτων της οικονομικής της Ευημερίας (και της οικονομικής ανάλυσης του Δικαίου).

Θεσμοί αλλά και όλο το πολιτισμικό εποικοδόμημα των κοινωνικών ομάδων είναι αναγκαίοι σε ένα 'ελλειμματικό' ον, όπως ο άνθρωπος (Arnold Gehlen), που στερείται του φυσικού προγραμματισμού των άλλων ζώων για την αντιμετώπιση κινδύνων και την επίλυση βιολογικών προβλημάτων. Οι βαθμοί ελευθερίας και ο εγωιστικός προσανατολισμός του homo economicus δημιουργούν καταστροφικές συγκρουσιακές καταστάσεις μεταξύ των μελών μιας κοινωνικής ομάδας που μπορούν λυθούν μόνο με συνεργασία μεταξύ τους. Τη συνεργασία αυτή προσφέρουν θεσμοί ως κοινωνικά κυρωμένα πλέγματα κανόνων που συντονίζουν ανθρώπινες δραστηριότητες με τη δημιουργία σταθερών ατομικών προσδοκιών. Θεσμοί ορίζουν τους κανόνες του κοινωνικού παιχνιδιού που εφαρμόζουν οι άνθρωποι για επιτύχουν έλλογη συνεργασία μεταξύ τους. Δίνουν απάντηση στο ερώτημα που πρώτος έθεσε με σαφήνεια ο Thomas Hobbes, πώς είναι δυνατή κοινωνική τάξη σε έναν κόσμο εγωιστικών όντων τα οποία επιδιώκουν με κάθε τρόπο την ικανοποίηση των ιδίων συμφερόντων.

Η ύπαρξη θεσμών επιχειρήθηκε να εξηγηθεί από τη βούληση των θεών, το πνεύμα της ιστορίας, τις αποφάσεις σοφών νομοθετών -θεωρήσεις που ελάχιστα προσφέρουν στην εξήγηση του σύνθετου αυτού κοινωνικού φαινομένου. Άκαρπη ήταν και η συμβολή σύγχρονων ολιστικών κοινωνιολογικών προσεγγίσεων που εκλάμβαναν τους θεσμούς άλλοτε ως πρωτογενή και μη αναγώγιμα στοιχεία της κοινωνικής ζωής, άλλοτε ως φορείς ενδογενούς προσφοράς στη συνοχή και αρμονική λειτουργία του κοινωνικού συνόλου. Στη σύγχρονη ατομοκρατική οικονομική θεωρία θεσμοί συνδέονται με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του homo sapiens, κυρίως με τις γνωστικές και συγκινησιακές ιδιότητες και ανάγκες του. Επιδίωξη ικανοποίησης του ίδιου συμφέροντος οδηγεί τον άνθρωπο σε σύγκρουση με τους άλλους που επιδιώκουν τον ίδιο σκοπό. Λύση των κοινωνικών προβλημάτων που ανακύπτουν προϋποθέτει κάποια μορφή από κοινού αντιμετώπι-

σης και συνεργασίας και αυτή προσφέρουν κοινωνικοί κανόνες και θεσμοί. Ως απλοί συντονιστικοί θεσμοί διασφαλίζουν συνεργασία σε περιοχές που είναι δυνατή η αύξηση της ευημερίας όλων των μετέχοντων, ως συγκρουσιακοί (ή και μικτοί) θεσμοί εξισορροπούν αντίθετα συμφέροντα με τρόπους που αποκλείουν εκμετάλλευση της συνεργασιακής συμπεριφοράς των άλλων συμβαλλομένων. Χαρακτηριστικό των συγκρουσιακών θεσμών είναι η υπέρβαση του διλήμματος του φυλακισμένου⁶ που οδηγεί τους μετέχοντες σε αποτελέσματα μειωτικά της ευημερίας όλων (ομολογία όλων των κατηγορουμένων για ένα έγκλημα).

Η δημιουργία θεσμών (αυτοφών ή με συλλογική απόφαση) ως μέσα επίλυσης κοινωνικών προβλημάτων για ένα on που επιδιώκει με μεγάλους βαθμούς βουλητικής ελευθερίας ικανοποίηση του ίδιου συμφέροντος (και συνεπώς επιδιώκει να εκμεταλλευθεί τη συνεργασιακή στάση του άλλου), ενώ έχει περιορισμένες δυνατότητες επεξεργασίας πληροφοριακών δεδομένων, οδηγεί στη διαμόρφωση μέσω των επαπειλούμενων κυρώσεων σταθερών προσδοκιών που διευκολύνουν τις συναλλαγές και αυξάνουν την ανθρώπινη ευημερία.

Μηχανισμοί και θεσμοί κοινωνικού ελέγχου που μέσω τυπικών ή άτυπων κυρώσεων αποσκοπούν στην εμφάνιση αυξητικής της ευημερίας κοινωνικής συμπεριφοράς είναι προφανώς ανενεργοί και χωρίς νόημα, αν οι ανθρώπινες πράξεις είναι φυσικά (από διεργασίες του εγκεφάλου) ή κοινωνικά (μέσω ακραίας κοινωνικοποίησης) προκαθορισμένες. Την ανάλυση κόστους-ωφελειών που βρίσκεται στη βάση κάθε ορθολογικής επιλογής μεταξύ εναλλακτικών δυνατοτήτων αύξησης της ευημερίας μπορεί να επιτελέσει μόνο ο άνθρωπος ως φορέας περιορισμένων ενστικτωδών μηχανισμών κα ανεξειδίκευτου βιοτικού χώρου (αντίθετα με τα άλλα ζώα μπορεί να ζήσει και στον πόλο και στον Ισημερινό). Καθολικός βιολογικός ντετερμινισμός σημαίνει, ουσιαστικά, κατάργηση των κοινωνικών επιστημών και αντικατάστασή τους με βιοχημικές έρευνες του εγκεφάλου.

B.2. Δεοντολογικές ή κανονιστικές κοινωνικές επιστήμες

Οι δεοντολογικές ή κανονιστικές επιστήμες δεν αποσκοπούν στη συλλογή πληροφοριακού υλικού για τα κοινωνικά φαινόμενα αλλά στην αξιολόγηση και ρύθμιση των κοινωνικών σχέσεων με κάποια γενικά κριτήρια. Και επειδή νομικοί και ηθικοί θεσμοί είναι τα σημαντικότερα οργανωτικά σχήματα των κοινωνικών ρυθμίσεων, τα κριτήρια αφορούν κυρίως κανόνες δικαίου και ηθικής.

Το ισχύον ποινικό δίκαιο περιέχει κανόνες που έχουν αποδέκτες ανθρώπους με δυνατότητες επιλογών μεταξύ εναλλακτικών πράξεων. Ο εγκληματίας ως παραβάτης ποινικών διατάξεων προβαίνει σε υπαίτιες πράξεις που θίγουν σημαντικά έννομα αγαθά της κοινότητας. Ως προς τη θεμελίωση της ποινικής αξίωσης υπάρχει αμφισβήτηση. Αν σκοπός της ποινής είναι ο εξιλασμός (Sühne) του u-

πευθόνου με την επιβολή ανάλογου προς την πράξη κακού ή η ατομική δικαιοσύνη ως προσωπική υπευθυνότητα σε κοινωνικοηθική βάση, γνήσια ελευθερία βούλησης, που πραγματώνεται βέβαια υπό περιορισμούς, είναι απαραίτητη προϋπόθεση ποινικού κολασμού. Αν, ωστόσο, κύριος σκοπός της ποινής είναι η πρόληψη κοινωνικά επιβλαβών πράξεων (από τον ίδιο τον παραβάτη ή από άλλους), αρκεί για τη θεμελίωσή της η υπόθεση ότι οι άνθρωποι τυπικά προσανατολίζονται στο ίδιο συμφέρον και επιδιώκουν μεγιστοποίηση της ατομικής τους ευημερίας, αποφεύγοντας πράξεις με ψηλό προσδοκώμενο κόστος (ύψος ποινής x πιθανότητα σύλληψης και καταδίκης). Σημαντικότερο στοιχείο είναι η ικανότητα των κανόνων να δημιουργούν κίνητρα συμπεριφοράς και μηχανισμούς κοινωνικού ελέγχου για πρόσωπα που έχουν προτιμήσεις και μπορούν να επιλέγουν ανάμεσα σε αυτές. Ποινική ευθύνη στηρίζεται σε μια νομική έννοια και αρχή κοινωνικής ενοχής [Sozialer Schuldbegriff, social culpability principle] που ανταποκρίνεται και στη συνείδηση ελευθερίας των πολιτών. Πρόβλημα αποτελεσματικής λειτουργίας του ποινικού δικαίου υπό τη μορφή που ισχύει σήμερα θα υπήρχε, αν μπορούσε να δείχθει ότι για βιολογικούς ή ψυχολογικούς λόγους η ύπαρξη κυρώσεων δεν ασκεί ουσιαστική επιρροή στη λήψη των αποφάσεων.

Νομική και ηθική ευθύνη πρέπει να διακριθούν. Το δίκαιο (παρόλο που περιέχει και εξειδικεύει αρχές και κανόνες ηθικής) έχει ως σκοπό τη διασφάλιση ετηρητικής, ασφαλούς και δίκαιης κοινωνικής συμβίωσης μέσω ενός συστήματος τυπικών (κρατικών) κυρώσεων· η ηθική ως ένα άτοπο θεσμικό σύστημα περιέχει κανόνες πανανθρώπινης σημασίας που ελέγχονται από άτυπες κυρώσεις (συναισθήματα ενοχής για τις ίδιες πράξεις και αγανάκτησης για τις πράξεις των άλλων). Αποδέκτες των κανόνων δικαίου είναι οι άνθρωποι ως μέλη μιας κοινότητας (επομένως, ο προσανατολισμός του δικαίου είναι στον μέσο κοινωνικό άνθρωπο που δεν ταυτίζεται με τις ατομικές δυνατότητες συγκεκριμένων ανθρώπων), ενώ αποδέκτες της ηθικής είναι ο ατομικός άνθρωπος και οι πραξιακές του επιλογές (ώστε το πρόβλημα της ελευθερίας της βούλησης έχει κρίσιμη σημασία).

Ευκολότερη είναι η προληπτική λειτουργία των κανόνων στην αστική ευθύνη, παρότι, στη νομική παράδοση, σκοπός τους είναι *ex post* η δίκαιη αποκατάσταση της ζημίας. Η θεωρητική επανάσταση που έφερε η οικονομική ανάλυση του Δικαίου πρόβαλε την *ex ante* θέωρηση των αστικών κανόνων ως μηχανισμών μείωσης του συνολικού κόστους (κόστους ζημίας και κόστους αποτροπής της) των ζημιολόγων αδικπραξιών μέσω της δημιουργίας κατάλληλων κινήτρων. Η αντικειμενοποίηση της αμέλειας με αναγωγή όχι στο ατομικώς δύνασθαί αλλά σε όσα επιτάσσουν τα καθήκοντα επιμελείας ενός κοινωνικού χώρου δείχνει ότι, για τη θεμελίωση της αστικής ευθύνης, αρκεί η σύγκριση με τις πραξιακές δυνατότητες

του μέσου ανθρώπου μιας επαγγελματικής ή άλλης κοινωνικής δραστηριότητας (βλ. αναλυτικά Γέμτος 2001: 225 επ.).

Συμπεράσματα

Το ερώτημα για την έκταση και τις προϋποθέσεις της ελευθερίας της βούλησης εξακολουθεί να είναι επίκαιρο. Ακραίος αναγωγισμός στη φυσικοβιολογική βάση και, συνεπώς, εξαφάνιση κάθε βαθμού ανθρώπινης ελευθερίας πρέπει ωστόσο να αποκλεισθεί. Έμμεση στήριξη σε αυτό προσφέρουν και οι κοινωνικές επιστήμες που, με υποθέσεις ορθολογικής συμπεριφοράς και αξίες ελευθερίας και ευημερίας, διευρύνουν σημαντικά το πληροφοριακό μας δυναμικό για τον κοινωνικό χώρο και προσφέρουν αποτελεσματικά κριτήρια ρύθμισης των διανθρώπινων σχέσεων και επιλογών.

Σημειώσεις

1. Για μια θεμελίωση της θέσης αυτής αλλά και αντίθετες απόψεις και την κριτική τους, βλ. Γέμτος 2009.

2. Θρησκευτικός ντετερμινισμός (ειμαρμένη, μοίρα, κιομέτ) είναι ξένος προς τη χριστιανική παράδοση (με εξαίρεση κάποιες σκέψεις του Αυγουστίνου και καλβινιστικά δόγματα απόλυτου προορισμού που για τον M. Weber συνέβαλαν στην ανάπτυξη του καπιταλισμού): ο άνθρωπος είναι ομοίωμα του Θεού και ελεύθερος να επιλέγει μεταξύ καλού και κακού.

3. Βλ. την κριτική του Christian Tielmann (2009: 337επ.) ότι μια έννοια ελευθερίας βούλησης που προϋποθέτει έλεγχο των νευρωνικών διαδικασιών και αποκλεισμό κάθε μορφής εσωτερικών και εξωτερικών επιρροών οδηγεί σε αδιέξοδα. Η έννοια της ελευθερίας περιέχει επιθυμίες και πεποιθήσεις ως λόγους μιας πράξης και αποκλείει εσωτερικούς και εξωτερικούς καταναγκασμούς.

4. Για μια μεθοδολογικά θεμελιωμένη ταξινόμηση των επιστημών, βλ. Γέμτος 1995.

5. Για τη φύση της υπόθεσης του homo economicus, βλ. Γέμτος 1987: 622επ. και 2004: 324επ.

6. Για ανάλυση του διλήμματος του φυλακισμένου της θεωρίας των παιγνίων και της σημασίας του στη θεωρία των θεσμών βλ. Γέμτος 2003: 77επ.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Bunge, M. (1984). *Das Leib-Seele Problem*, Tübingen: Mohr.
- Γέμτος, Π.Α. (1987). 'Ο λόγος του οικονομικού ανθρώπου', στο *O Hayek και οι κοινωνικές επιστήμες*, πρακτικά συνεδρίου του Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα.
- Γέμτος, Π.Α. (1995). *Οι Κοινωνικές Επιστήμες. Μια εισαγωγή*, Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Γέμτος, Π.Α. (2001). *Οικονομία και Δίκαιο*, τόμος Β', Αθήνα: Σάκκουλας
- Γέμτος, Π.Α. (2003). *Οικονομία και Δίκαιο*, τόμος Α', 2^η εκδ., Αθήνα: Σάκκουλας

- Γέμτος, Π.Α. (2004). *Μεθοδολογία των Κοινωνικών Επιστημών*, τόμος Α', 4^η έκδ., Αθήνα: Παπαζήση.
- Γέμτος, Π.Α. (2009). 'Φιλοσοφία και επιστήμη ως θεμελιώδη συστατική της ευρωπαϊκής πολιτισμικής ταυτότητας', *Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση*, 26: 93-116.
- Davidson, D. (1997). 'Mentale Ereignisse', στο P. Bieri (επιμ.), *Analytische Philosophie des Geistes*, 3^η έκδ., Weinheim: Beltz Athenäum.
- Kröber, H.L. (2004). 'Die Hirnforschung bleibt hinter dem Begriff strafrechtlicher Verantwortlichkeit zurück', στο Geyzer, Chr. (επιμ.), *Hirnforschung und Willensfreiheit. Zur Deutung der neuesten Experimente*, Frankfurt/M: Suhrkamp.
- Pauen, M. & Roth G. (2008). *Freiheit, Schuld und Verantwortung. Grundzüge einer naturalistischen Theorie der Willensfreiheit*, Frankfurt/M: Unselde.
- Penrose, R. (1995). *Shadows of Mind: A Search for the Missing Science of Consciousness*, London: Vintage.
- Popper, K. & Eccles, J.C. (1981). *The Self and its Brain*, Berlin, Heidelberg, London, N.Y.: Routledge.
- Singer, W. (2004). 'Verschaltungen legen uns fest: Wir sollten aufhören von Freiheit zu sprechen', στο Geyzer, Chr. (επιμ.), *Hirnforschung und Willensfreiheit. Zur Deutung der neuesten Experimente*, Frankfurt/M: Suhrkamp.
- Tielmann, Ch. (2009). *Meilensteine der Philosophie*, Köln: Anaconda.